

KECSKÉS D. GUSZTÁV*

A NATO és Kelet-Európa 1988–1992-ben

TANULMÁNYOK

Az Atlanti Paktum helyzete és tevékenysége:
átalakulás és folytonosság

1988–1991-ben az Egyesült Államok által vezetett nyugati szövetségi rendszer és a Szovjetunió által dominált kelet-európai szocialista blokk viszonya alapvetően megváltozott.¹ A korábbi évtizedek hidegháborúnak nevezett katonai, politikai, kulturális és ideológiai szembenállása – Moszkva meggyengülésével, majd birodalmának összeomlásával – hónapok alatt átadta a helyét a korábban a vasfüggöny által elválasztott felek új típusú együttműködésének.²

Harminc évvel ezelőtt a mostani Európa geopolitikai helyzetét is alapvetően meghatározó döntések születtek. A NATO ma is létezik, és továbbra is állomásoknak amerikai csapatok földrészünkön. A tanulmány a nemzetközi és a hazai szakirodalom, valamint a NATO Levéltár, a francia Külügyminisztérium Levéltára és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára már hozzáférhető dokumentumai alapján azt mutatja be, hogy az 1989–1991-es kelet-európai rendszerváltás hogyan hatott az Észak-atlanti Szövetségre, s így Európa jelenlegi biztonsági helyzetére.

Mielőtt felidézzük az Atlanti Paktumnak a hidegháború lezárulása nyomán bekövetkező radikális átalakulását, röviden szólnunk kell a nyugati katonai és politikai szövetség hivatalos dokumentumaiban lefektetett feladatairól és működéséről.

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., kecskes.gusztav@btk.mta.hu). A NATO Levéltár és Könyvtár (Brüsszel) anyagainak helyszíni tanulmányozását és összegyűjtését a belga FRS-FNRS Fonds de la Recherche Scientifique és a Magyar Tudományos Akadémia ösztöndíja tette lehetővé.

1 A jelen tanulmány korábbi változata megjelent a *Brüsszelből tekintve*, 2018 és az *A View from Brussels*, 2019 kötetek bevezető tanulmányának részeként. A címben használt „Kelet-Európa” kifejezés használatával a Szovjetunióra és európai szövetségeseire, valamint Jugoszláviára és Albániára utalunk. Így felidézzük a NATO korabeli dokumentumainak ezen országokra együttesen vonatkozó szóhasználatát (angol Eastern Europe, francia Europe orientale), anélkül azonban, hogy állást foglalnánk a térség elnevezésével kapcsolatos terminológiai vitákban.

2 Békés Csaba közelmúltban megjelent könyvében meggyőzően érvel amellett, hogy a keleti és a nyugati tömb viszonyát már 1953-tól a hidegháborús korszak végéig a totális atomháború veszélye által kikényszerített együttműködés alapvetően jellemezte: Békés, 2019. 14–15. A Nyugat és a kelet-közép-európai országok kooperációja azonban az 1989–1990-ben bekövetkezett változások nyomán minőségileg új szintre, az euroatlanti közeledés perspektívájába került.

A NATO alapítása, elvei, felépítése és működése 1989-ben

A NATO az Észak-atlanti Szerződés (más néven Washingtoni Szerződés) 1949. április 4-i aláírásával alakult politikai és katonai szövetség, amely ellensúlyt kívánt képezni a második világháború után Közép- és Kelet-Európában állomásozó szovjet hadseregeknek. Alapító tagjai: Belgium, Kanada, Dánia, Franciaország, Izland, Olaszország, Luxemburg, Hollandia, Norvégia, Portugália, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok. 1952-ben csatlakozott Görögország és Törökország, 1955-ben a Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) és 1982-ben Spanyolország. 1966-ban Franciaország kivonult a NATO integrált katonai szervezetéből, de a szövetség tagja maradt.

Az Észak-atlanti Szerződés 5. cikkelye kimondja: „A Felek megegyeznek abban, hogy egyikük vagy többjük ellen, Európában vagy Észak-Amerikában intézett fegyveres támadást valamennyiük ellen irányuló támadásnak tekintenek, és ennél fogva megegyeznek abban, hogy ha ilyen támadás bekövetkezik, mindegyikük az Egyesült Nemzetek Alapokmányának 51. cikke által elismert jogos egyéni vagy kollektív védelem jogát gyakorolva, támogatni fogja az ekként megtámadott Felet vagy Feleket azzal, hogy egyénileg és a többi Féllel egyetértésben azonnal megteszi azokat a intézkedéseket – ideértve a fegyveres erő alkalmazását is –, amelyeket a békének és biztonságnak az észak-atlanti térségben való helyreállítása és fenntartása érdekében szükségesnek tart...”³ Az 5. cikkely meghatározza a szerződés földrajzi hatályát: „fegyveres támadás” „a Felek egyikének területe ellen Európában vagy Észak-Amerikában”. A szerződés további pontjai szerint a szövetség elvi alapjai közé tartozik a demokrácia erősítése, a közös katonai képességek fejlesztése és az egymással való konzultáció. A NATO elsődleges célja a hidegháború időszakában az volt, hogy egyesítse és erősítse a nyugati szövetség katonai válaszát, amennyiben Nyugat-Európát támadás fenyegetné a Szovjetunió és szövetségesei részéről.⁴

A NATO-t szuverén országok alkotják, amelyek minden téren megőrzik függetlenségüket, a külpolitikát is beleértve. Minden szövetségesnek, az alapidokumentumok szerint, egyenlő jogai és lehetőségei vannak álláspontjának kifejtésére az intézmény fórumain, függetlenül az adott ország lakosságszámától és méretétől, vagy befolyásának nagyságától. A döntések nem többségi szavazással, hanem konszenzussal születnek. Ez azt jelenti, hogy a meghozott döntéseket minden tagállam támogatja, és azok minden szuverén tagállam közös döntését fejezik ki. A szoros politikai együttműködés érdekében a tagállamok igyekeznek tájékoztatni egymást külpolitikájuk egészéről és motivációiról, valamint álláspontjukról és annak alakulásáról különféle kérdéseket illetően.⁵

3 Az Észak-atlanti Szerződés szövege magyar fordításban: *Az Észak-atlanti Szerződés*, 1949.

4 A NATO szervezeti felépítéséről, stratégiájáról és tevékenységéről részletesen lásd: *The North Atlantic Treaty Organisation*, 1989; valamint *Encyclopedia of NATO*, továbbá: Díez de Velasco Vallejo, 2002. 505–520. A NATO általános történetéről: Zorgbibe, 2002; Kaplan, 2004; Risso, 2014; *Manuel de l'OTAN*, 1999; *The Atlantic Pact Forty Years Later*, 1991; *A History of NATO*, 2001; *Open Door*, 2019. A NATO történetéről magyarul: Gazdag, 1997. 21–55.

5 *The North Atlantic Treaty Organisation*, 1989. 185. A NATO korabeli felépítéséről és működési elveiről magyarul: *NATO Kézikönyv*, 1993. 25–37.

A washingtoni szerződés 9. cikkelye értelmében a tagállamok kormányai létrehozták az Észak-atlanti Tanácsot (North Atlantic Council, NAC), amelyben mindnyájan képvisellel rendelkeznek. Ez a szervezet legfőbb politikai döntéshozó fóruma, amelynek feladata a szerződésben megfogalmazott célok megvalósítása. Tényleges politikai felhatalmazással és döntési jogkörrel rendelkezik. Az egyetlen testület, amelyet maga a szerződés hozott létre. A legfőbb hatalom, amely az alárendelt bizottságok és munkacsoportok hálózatát irányítja. A Tanács döntéseit gyakran ezeknek a bizottságoknak a jelentései és ajánlásai készítik elő. Minden tagállamnak egy képviselője van a NATO Tanácsában, amely egyaránt ülésezhet az állandó képviselők, a külügy- és védelmi miniszterek, valamint az állam- és kormányfők szintjén. A különböző szinteken meghozott döntéseknek azonos a hatálya. Az üléseket a NATO főtitkára elnököli. Általános értelemben a NATO központjában dolgozó Nemzetközi Titkárság egésze, szintén a főtitkár irányításával, a Tanács munkáját segíti.⁶

Ugyancsak az Észak-atlanti Tanács tevékenységét támogatja a NATO Politikai Bizottsága (Political Committee, NATO), amelynek tagjai az egyes tagállami delegációk helyettes állandó képviselői vagy politikai tanácsadói. E Politikai Bizottság a rendszeres információ- és véleménycserén kívül tanulmányokat és jelentéseket készít a Tanács megbízásából. Üléseit a politikai ügyekért felelős főtitkárhelyettes vezeti. További konzultációs fórumot jelentettek a speciális tematikával foglalkozó ad hoc munkacsoportok és az egyes térségek tagállamok által delegált szakértőinek évente kétszer tartott tanácskozásai. A politikai konzultációkra készített munkadokumentumokhoz és jelentésekhez a tagállami delegációk szállítják az előkészítő anyagokat, míg a Nemzetközi Titkárság Politikai Ügyek Részlege végzi a koordináló és szerkesztő munkát. Az e részlegen belül működő Politikai Igazgatóság biztosítja a NATO egész politikai tevékenységének adminisztratív alapjait. Hatásköre felölelte a kelet-nyugati kapcsolatok politikai vonatkozásait, a tagállami területen kívüli világ fejleményeit, az európai politikai folyamatokat, valamint a fegyverzetkorlátozási tárgyalásokat is.⁷

A kihívások

Az 1989-ben megalapításának 40. évfordulóját ünneplő Észak-atlanti Szövetség a vizsgált időszakban jelentős kihívásokkal szembesült. A régóta húzódnó problémák közé tartozott a szovjet blokk fölénye a hagyományos fegyverzetek terén. John Galvin tábornok, a NATO európai erőinek főparancsnoka 1989-ben kijelentette, hogy Mihail Gorbacsov 1985. márciusi hatalomra kerülése óta a szovjetek harcokcsí- és tűzérsegifegyver-gyártása folyamatosan nőtt. Ezen az 1988. decemberi fegyverzetcsökkentési bejelentések csak szerény mértékben módosítottak. A NATO-ország-

6 *The North Atlantic Treaty Organisation*, 1989. 321–328. Továbbá a NATO Levéltár honlapja: <http://archives.nato.int/north-atlantic-council-2> (letöltés: 2018. augusztus 2.).

7 *The North Atlantic Treaty Organisation*, 1989. 191–192., 330.

gok vezető köreiből a szovjet szándékokkal kapcsolatban továbbra is bizonytalanság volt érzékelhető.⁸ Szintén évtizedek óta görgetett nehézségnek számított a védelem terheinek aránytalan megoszlása a nyugati szövetségen belül. Amerikai kormánykörökben már az 1960-as évektől erős feszültséget okozott, hogy a közös védelem terheinek túlnyomó része az Egyesült Államokra hárult, annak ellenére, hogy az európai szövetségesek a második világháború utáni sokkból kilábalva egyre erősödő gazdasággal rendelkeztek.⁹ Az 1980-as évek végén ehhez társult az az amerikai feltételezés, hogy az erősödő Európai Gazdasági Közösségnek védelmi célokra még ki nem aknázott hatalmas erőforrásai vannak.¹⁰ Ugyancsak hosszú ideje jelen voltak az európai önállósági törekvések az USA-val szemben.

Az 1980-as évek végén a NATO-t érő kihívások közül jelentőségében kiemelkedik Kelet-Európa és általában a kelet–nyugati kapcsolatok viharos gyorsaságú átalakulása. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió által dominált kétpólusú világrend a maga európai érdekszféra-rendszerével 1990-re megszűnt: a Szovjetunió politikailag, majd katonailag fokozatosan visszahúzódott, a kelet-közép-európai kommunista rendszerek összeomlottak, és létrejött a német egység. Az Észak-atlanti Szövetség keleti biztonsági környezete tehát radikálisan átalakult. A rivális katonai szövetség, a Varsói Szerződés fokozatosan erodálódott, majd 1991 júliusában megszűnt.¹¹ Az év végére maga a Szovjetunió is felbomlott. A NATO-országok vezető köreiből felrémlett az évtizedek óta mozdulatlan kelet-európai térség destabilizálódásának veszélye: a szovjet uralom által eddig lefojtott nacionalizmusok feléléde,¹² a társadalmi megrázkódtatások nyomán kibontakozó tömegmozgalmak és a térség egyes államainak egymás közti konfliktusai.¹³ Az átalakulás jellege és időbeli lefolyása meglepetés volt a kortársak számára. Nem látták világosan az egykori szovjet blokk területének további fejlődését sem.¹⁴ Az amerikai NATO-nagykövet ekképpen osztotta meg kételyeit kollégáival az Észak-atlanti Tanács ülésén 1989 májusában: „Nem tudunk semmi biztosat arról, hogy a reformfolyamat milyen irányt vesz a Szovjetunióban. Moszkva és szövetségesei stabil politikai

8 Kaplan, 2004. 104.

9 Uo. 50–51.

10 Uo. 104.

11 Lásd: Horváth, 2016.

12 Az 1988. áprilisi, Kelet-Európáról szóló NATO-jelentés (C-M(88)14) kidolgozására összegyűlt szakértők teljesen egyetértettek abban, hogy a „nemzetiségi kérdés a maga globalitásában” a Gorbacsov számára megoldandó legfontosabb probléma. AMAE: Série Europe 1986–1990, 1935INVA, carton 5882. Note de Bernard Fassier, chef de la Section URSS à la Sous-Direction d’Europe orientale, Réunion du groupe d’experts „URSS et Pays de l’Est” de l’OTAN, à Evère les 23, 24 et 25 mars 1988, 995/EU (1988. március 29.).

13 Az utóbbira példaként említhető az erdélyi magyar kisebbség növekvő elnyomása miatt az 1970-es évek végétől kibontakozó Magyarország és Románia közti konfliktus vagy a bős–nagyvarosi vízlépcső kapcsán élesedő magyar–csehszlovák ellentét. Ezek 1989-es hatásáról lásd: Békés, 2012. 337–341.

14 Michael Alexander, az Egyesült Királyság állandó képviselője a NATO Tanácsában feljegyzése Douglas Richard Hurd külügyminiszterhez: Revolution of 1989: how should the alliance respond? (1990. január 4.) Közli: *Britain in the NATO*, 2009. 144–145.

rendszerek létrehozása irányába tartanak? (...) A helyzet valójában cseppfolyós és előre kiszámíthatatlan.”¹⁵

Fontos hangsúlyozni, hogy a már kutatható levéltári források, az egykori kormányzati döntéshozókkal készített interjúk és a visszaemlékezések egyértelmű tanúsága szerint az Egyesült Államok és nyugat-európai szövetségesei az 1989-ben Kelet-Európában végbement demokratikus átalakulást, a Szovjetunió térség feletti kontrolljának gyengülését a több évtizedes viszonylagos egyensúlyi helyzet megbomlásától való félelem miatt erőteljes aggodalommal szemlélték. A liberális értékrendjükből fakadóan üdvözlendő változásokat csak fokozatosan, hosszabb folyamat eredményeként, az addig uralkodó kommunista elit reformerőinek hatalmon maradásával, Moszkva biztonsági igényeinek maximális figyelembevételével tartották kívánatosnak. Óvatosságra, lassításra felhívó nagyszámú üzenetet juttattak el az átforgató egykori szovjet tömb államainak kormányzati és ellenzéki erőihez egyaránt. Az európai nagyhatalmi politizálás hagyományait követve az európai stabilitás igényét a térség népei emancipációs törekvéseinek támogatása elé helyezték.¹⁶ Hennig Wegener, a NATO főtitkárhelyettese 1989 őszén egy nyilvános felszólalásában arról beszélt, hogy „a Varsói Szerződés az európai stabilitás támasza, és a jövőben is fontos szerepet tölthet be, ha demokratikus alapokra épül”.¹⁷ 1990 februárjában pedig Horn Gyula külügyminiszter felvetésére, mely szerint Magyarország tagja lehet a NATO politikai szervezetének, a szövetség szóvivője kifejtette: „Magyarország bármiféle jövőbeli politikai vagy katonai reorientációjának a kérdése olyan téma, amelyről magukra a magyarokra tartozik a döntés. Mindazonáltal nincs tudomásunk arról, hogy ez ma kérdésként vetődne fel Magyarországon.”¹⁸

Ugyancsak a NATO-t érő újabb kihívások között kell számon tartani az európai integráció további megerősödését és mélyülését. Az 1991 decemberében aláírt maastrichti szerződéssel létrejött az Európai Unió. Az önálló európai kül- és védelmi politika megfogalmazására irányuló törekvésekben sokak az Egyesült Államokkal, esetleg a NATO-val szembeni önállósodás igényét is beleértették.¹⁹ A nyugati szövetségnek szintén reagálnia kellett a tagországainak kőolajellátását fenyegető „öbölválságra”, amely 1990. augusztus 2-án iraki csapatok Kuvait elleni támadásával vette kezdetét.

15 AMAE: Série Europe 1986–1990, 1935INVA, carton 5882. Rapport du représentant permanent de la France au Conseil de l’Atlantique Nord au ministre des Affaires étrangères – Affaires Stratégiques et Désarmement, Rapports des groupes d’experts au Conseil, 597/STR (1989. május 17.).

16 Borhi László monográfiája alapos körképet nyújt az egyes nyugati hatalmak álláspontjáról és lépéseiről. Lásd főként a X. *A rendszerváltás, 1989–1990* című fejezetet: Borhi, 2015. 409–476. Továbbá: Békés, 2012. 330–362. A francia vonatkozásokról: *Magyar–francia kapcsolatok*, 2013. 125–145.; Garadnai-Schreiber, 2008; Garadnai, 2019.

17 NATO at Forty: New Visions of East-West Relations, 20 November 1989. MNL OL, Külügyminisztérium, NATO, 1989. XIX–J–1–j, 111. doboz, sz. n. Idézi: Borhi, 2015. 435. Ez a felszólalás a NATO-illetékesek óvatosságát, a változástól való félelmét fejezte ki.

18 *Nem ez a kérdés van ma napirenden*, 1990. Idézi Pietsch, 1998. 11., 57.

19 Kaplan, 2004. 113.

A kihívások hatásai

A NATO Tanács 1990. júliusi csúcstalálkozója formálisan is megállapította, hogy a Szovjetuniónak a szövetség országai ellen irányuló katonai képességei, így az ebből fakadó fenyegetés jelentős mértékben csökkent.²⁰ Lawrence S. Kaplan szerint az Atlanti Paktumra nehezedő nyomás enyhülésével az észak-amerikai és a nyugat-európai közvélemény egy részében és a tagországok belpolitikai élete egyes szereplőinek szemében az USA európai katonai jelenlétének jelentősége megkérdőjeleződött. Egyes amerikai baloldali körök szorgalmazták az amerikai erők kivonását Európából. Egy véleményen voltak a nyugatnémet zöldekkel és a brit munkáspárt radikális szárnyával abban, hogy az USA katonai jelenléte Európában a béke akadály.²¹ Robert P. Grant az USA NATO-val kapcsolatos elkötelezettségéről írott tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy a hidegháború lezárulása után a transzatlanti szövetségi kapcsolatok fenntartása iránt az európai kormányok nagyobb érdekeltséget mutattak, mint az amerikai vezető körök.²² Ugyanakkor az is felmerült, hogy a megváltozott körülményekre tekintettel az európai biztonságot a NATO helyett más intézmények jobban biztosíthatnák. Ennek kapcsán felvetődött az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet esetleges szerepvállalása is, mivel annak a Szovjetunió és az Egyesült Államok egyaránt tagja. Előkerült az ENSZ Alapokmány 47. cikkelyében körülírt, a Biztonsági Tanács mellé rendelt Vezérkari Bizottság (Military Staff Committee) felélesztésének gondolata is.²³ Választ kívánt a kérdés: a szovjet veszély elmúltával mi biztosítja majd a szövetség kohézióját.²⁴

Charles Zorgbibe a NATO történetéről írott monográfiájában több korabeli érvet is elemzett, amelyek a NATO továbbélése mellett szóltak. Ezek közé tartozik, hogy Kelet-Európa gyors politikai és ideológiai átalakulása nem változtatta meg azonnal a stratégiai környezetet, és újabb veszélyek jelentek meg a térségben. Ehhez adódott, hogy az új helyzet három főszereplője egyaránt ezt kívánta: az amerikai kormányzat nem akarta katonailag elhagyni Európát, egyrészt hogy megtarthassa politikai befolyását, másrészt mert meg volt győződve arról, hogy az amerikai csapatok távozása az első világháború utáni eseményekhez hasonló veszélyek lehetőségét idézné fel. A nyugat-európai országok kormányainak és közvéleményének többsége is az amerikaiak maradását kívánta. Továbbá Kelet-Európa felszabadult népei egyértelmű rokonszenvvel tekintettek a NATO-ra. Az amerikai vezetés és az atlanti körök kitartóan hangsúlyozták a szövetség politikai stabilizáló szerepét, szemben az immár kisebb jelentőségű katonai funkcióval. Megemlégették továbbá, hogy a szervezet kezdettől fogva a kollektív biztonság filozófiáján nyugodott, és nem a „zsákmányszerző nemzetek” hagyományos koalícióján: a NATO tehát közös ellenség nélkül is létezhetett. Ahogyan George H. W. Bush elnök a bostoni egyetemen 1989. május 21-én elmondott beszédében hangsúlyozta: a NATO „nem

20 Uo. 109–110. Lásd még: *Declaration on a Transformed North Atlantic Alliance*, 1990.

21 Kaplan, 2004. 104.

22 Grant, 2001. 43.

23 Kaplan, 2004. 110.

24 Uo. 109.

hasonlít a múlt cinikus hatalmi szövetségeire. A közös kultúra (...) és értékek kötelékén nyugszik.”²⁵

Szemerényi Réka a NATO hidegháború utáni átalakulásának belső vitáit elemző tanulmányában rámutat, hogy mivel a tagállamok részéről az újabb kihívásokra adandó átfogó politikai válasz késett, a „Brüsszelben dolgozó alkalmazottak tömege teljes lendülettel vetette bele magát a túlélés általuk meghatározott stratégiájának kidolgozásába”.²⁶ Ennek része volt – Linda Rissónak az Atlanti Paktum hidegháború alatti tájékoztatáspolitikáját bemutató könyve szerint – Manfred Wörner NATO-főtitkár intenzív bekapcsolódása a szervezet jövőjével kapcsolatos korabeli diskurzusba. Sajtótájékoztatói során, beszédjeiben és a *NATO Review*-ba írt számos cikkében a szövetség politikai szerepét hangsúlyozta, amely „motorja a békés változásoknak” Kelet-Európában, és támogatja a demokratikus politikai kultúrát és a piacgazdaságot a térségben.²⁷ Wörner vezénylete alatt a NATO tehát aktívan részt vett a sorsáról folytatott vitákban, önálló aktornak tekintve magát. A főtitkár és a szövetség információs részlege erőteljesen hangsúlyozta, hogy – az egyre mélyülő európai integráció mellett is – tartósan szükség van a szervezetre. Azzal érveltek, hogy ennek révén biztosítható az Egyesült Államok és Kanada részvétele is. Továbbá, hogy a versengő biztonsági szervezetek közül „egyedül a NATO tagjai közt van szerződésel megpecsételt kötelezettségvállalás és közös katonai eszköz”.²⁸

Új koncepció születik

Kori Schake a NATO-nak a hidegháború utáni új helyzethez való alkalmazkodásáról szóló tanulmányában hangsúlyozza, hogy az Atlanti Paktumnak tagjai számára mindig több funkciója volt, mint csupán a szovjet fenyegetés elhárítása. Beleszólást biztosított Washingtonnak az európai ügyekbe, kényelmesebbé tette az európaiak számára az egyre erősödő Nyugat-Németországgal való együttélést, és csökkentette az egyes tagországok védelmi költségeit. Ezeket a tényezőket azonban nehéz volt igazolni a széles közvélemény előtt, amikor az érzékelte a szovjet veszély gyors csökkenését. A szövetséges országok kormányai számára ezért is fontossá vált új, jobban kommunikálható célok megfogalmazása.²⁹ Márpedig a tagállamok döntéshozó központjaiban az az álláspont erősödött meg, hogy – a pozitív kelet-európai változások ellenére – továbbra is szükség van a tagországok közötti katonai és

25 Zorgbibe, 2002. 184. Michael Alexander brit NATO-képviselő az 1989-es évet összegző feljegyzésében szintén óva int attól, hogy Európa államai biztonságukat újra változékony koalícióktól reméljék. Lásd: Michael Alexander, az Egyesült Királyság állandó képviselője a NATO Tanácsában feljegyzése Douglas Richard Hurd külügyminiszterhez: *Revolution of 1989: how should the alliance respond?* 1990. január 4. Közli: *Britain in the NATO*, 2009. 143.

26 Szemerényi, 1997. 93. A szerző hivatkozása: Clarke, 1993–1994. 22–40.

27 Risso, 2014. 141.

28 Uo. 142–143. Példaként idézi Wörner egyik cikkét: Wörner, 1991. Ryan C. Hendrickson könyvében kiemeli a hidegháborús korszakot követő első négy NATO-főtitkár, így Manfred Wörner jelentős politikai befolyását a NATO átalakulására: Hendrickson, 2006. 4.

29 Schake, 2001. 31.

biztonsági együttműködésre, vagyis a NATO-ra, de rugalmasabb megközelítéssel³⁰ és megváltozott küldetéssel: a szovjet blokkal szembeni elrettentés helyett a válság-megelőzésre és a válságmenedzselésre helyeződött a hangsúly. Ebben a folyamatban az első öbölháború katalizáló szerepet játszott.

Az 1991. január–februárban Irak ellen vívott háborút ugyan nem a NATO, hanem nemzetközi koalíció élén az USA vezette, a szervezet számos tagjának részvétele a hadműveletekben mégis jelentős hatást gyakorolt a szövetség fejlődésére. A tizenhat tagállamból tizenkettő közreműködött benne. Nagy-Britannia és Franciaország csapatokat is küldött.³¹ A NATO Tanács Koppenhágában tartott ülése 1991. június 7-én a katonai vállalkozás kapcsán megállapította, hogy „a közös eljárások, a kollektív védelem rendelkezései és a NATO által kifejlesztett infrastruktúra értékes támogatás volt azoknak a szövetségeseknek, amelyek azokhoz folyamodtak”.³² A Szaddám Huszein feletti közös győzelem jelentősen hozzájárult az Atlanti Paktum egységéhez és jövőben vállalandó hivatásának, a válságkezelésnek a kiformalódásához. A szövetség védelmi minisztereinek 1991. májusi találkozásán pedig már tárgyaltak arról a tervről, amely katonai válságokat kisebb haderővel kezelne. Felmerült a többnemzetiségű, gyors reagálású hadtest felállításának gondolata is.³³

Az Észak-atlanti Szövetség lendületes átalakításához Zorgbibe szerint kedvező körülményt jelentett, hogy az európaiak nem voltak egységesek az európai integráció keretében megvalósítandó közös védelem kérdésében. Franciaország, mivel még 1966-ban kilépett a szövetség integrált katonai szervezetéből, nem befolyásolhatta a folyamatot. Németország az egyesítéssel volt elfoglalva, és inkább a NATO már ismerős közegében kereste a megoldást. A brit kormányzat viszont ideális együttműködő partnernek bizonyult Washington számára. E két ország tűnt ekkor az átalakuló NATO motorjának. Végül minden érintett európai ország visszaretent az európai stratégiai önállóság pénzügyi terheitől.³⁴

Az 1991 novemberében Rómában tartott NATO-csúcson elfogadott *Új stratégiai koncepció* szerint: „A szövetséget fenyegető veszélyek közül a szövetségesek területe elleni előre eltervezett támadás kevésbé valószínű, mint a stabilitás hiányából fakadó káros következmények, amelyek a súlyos gazdasági, társadalmi és politikai nehézségek, így etnikai viszályok és területi viták nyomán léphetnek fel, amelyekkel számos közép- és kelet-európai ország néz szembe.”³⁵ A paktum hivatását meghatározó új koncepció és az ebből következő új feladatok e találkozó során még erőteljesebben megfogalmazódtak. A felbomlott szovjet birodalom térségéből kiinduló veszélyekről ugyanis már nem csupán előrejelzések, de konkrét tapasztalatok is rendelkezésre állottak (például etnikai villongások a volt Szovjetunió területén). Az 1991. augusztusi, Gorbacsov elleni sikertelen puccskísérlet különösen aggasztónak tűnt. Megoldásnak a válságmenedzselés kínálkozott tehát a

30 Risso, 2014. 142.

31 Kaplan, 2004. 111–112.

32 Zorgbibe, 2002. 185. Lásd még: *Final Communiqué*, 1991.

33 Kaplan, 2004. 112–113.

34 Zorgbibe, 2002. 185.

35 *The Alliance's New Strategic Concept*, 1991. Magyarul: NATO Kézikönyv, 1993. 153–177.

még nem stabilizálódott szomszédos területeken. A NATO rendszeres megfigyeléseit kiterjesztették a Földközi-tenger déli térségére és a Közel-Keletre is. Az új koncepció kiformalódása erősítette a transzatlanti szervezet két pillére – Észak-Amerika és Európa – közti kapcsolatot.³⁶

Frédéric Bozo esszéje a NATO hidegháború utáni „továbbélését” és „új feladatait” történeti perspektívába helyezve megállapítja, hogy a szövetség 1990-es évek elején mutatott alkalmazkodóképességének fontos összetevője volt, hogy a NATO Tanácsa 1967. decemberben elfogadta a Pierre Harmel belga külügyminiszter nevét viselő jelentést. Az 1960-as években kibontakozó enyhülés, ami maga után vonta a szovjet veszély csökkenésének percepcióját, a szövetség egységének gyengülésével fenyegetett. A legitimációs válságból a kiutat az jelentette, hogy a szervezet a katonai elrettetés mellett egyre inkább politikai aktorként jelent meg, amely tevékeny szerepet kapott a kelet–nyugati kapcsolatokban. A NATO-nak az 1989-es kelet-európai rendszerváltások következtében végbement átalakulása az 1967-ben elfogadott új irány folytatását, aktualizálását jelentette, ami egyesek számára a Harmel-jelentést az „önmagát beteljesítő jóslat” rangjára emelte.³⁷

A szövetség átalakulása

Zorgbibe nyomán a NATO átformalódásának három területét különítem el: a katonai doktrína és eszközök változásait, az új feladatvállalásokat és a nyitást Kelet-Európa felé. A katonai erő alkalmazásának doktrínája és a katonai eszközök radikálisan megváltoztak. A hadművelleti terület mélységének megnövekedésével a szövetségnek elegendő ideje lett a potenciális agresszor figyelmeztetésére, így a nukleáris erő alkalmazása csak végső válaszként merülhetett fel. Továbbá erősíteni igyekeztek a NATO integrált katonai szervezetének többnemzetiségű jellegét és beavatkozási képességeit.³⁸ A parancsnokságok hatáskörét átalakították: Európában egyetlen nagy parancsnokság maradt. Az amerikaiak hadművelleti fölénye az európaiak felett – amit az öbölháború tapasztalatai is igazoltak – továbbra is fennállt. Az európai főparancsnok addig is jelentős hatalma még jobban megerősödött a politikai intézmények rovására.³⁹

A NATO-nak az új koncepció keretében kiformalódó válságmenedzselő funkciója még általánosabb megfogalmazást nyert, amikor a szervezet az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) és az ENSZ fegyveres segítőjének jelentkezett. Az Észak-atlanti Tanács 1992. június 4-én Oslóban tartott külügyminiszteri ülésén Hollandia javaslatára kinyilvánították, hogy a szövetség tagjai készek

36 Kaplan, 2004. 114–116.

37 Bozo, 2001. 70–80. A Harmel-jelentés hozzáférhető: „*The Harmel Report*”, 1967. Magyarul: *A Harmel-jelentés*, 1997.

38 Schake, 2001. 33–34.

39 Zorgbibe, 2002. 186–187., 189. A NATO-nak a kelet-európai rendszerváltásokat követő átalakulásáról magyarul lásd: Szemerényi, 1997. 91–140.; Valki, 1999. Főként a *Változás és folytonosság* című fejezet. 82–107. A katonai vonatkozásokról: Magyar, 1997.

„eseti alapon és saját eljárásainak megfelelően” támogatni az EBEE békefenntartó tevékenységét, a páneurópai szervezet rendelkezésére bocsátva „a szövetség erőforrásait és szakértelmét”. A NATO Tanácsának 1992. december 17-én Brüsszelben tartott ülése pedig kiterjesztette az ajánlatot a Biztonsági Tanács alárendeltségében az ENSZ-re is.⁴⁰ Az 1991 júliusában kezdődő jugoszláv háború alkalmat adott a NATO új válságkezelő funkciójának gyakorlati alkalmazására.⁴¹

Fontos azonban Kori Schake megállapításával egyetértve leszögezni: a hidegháború lezárulásával a nyugati szövetségben lezajlott mélyreható változások ellenére annak leglényegesebb jellemzői – a konszenzusos döntéshozatal, az integrált katonai vezetés és a közös védelemre való elkötelezettség – változatlanok maradtak.⁴²

Nyitás Kelet-Európa felé

A NATO-országok külügyminiszterei már az 1990. június 7–8-án, a skóciai Turnberryben tartott találkozójukon barátságot és együttműködést szorgalmazó üzenetet küldtek a Szovjetunióknak és a többi európai országnak.⁴³ Rövidesen intenzív kapcsolatépítés kezdődött Kelet-Európával katonai és politikai vonatkozásban egyaránt.

Ami a katonai kérdéseket illeti, a NATO Tanács 1990. júliusi londoni üléséről kiadott nyilatkozat leszögezi: „Készek vagyunk a katonai érintkezés intenzitásának növelésére, beleértve a NATO katonai parancsnokainak kapcsolatait Moszkvával és más közép- és kelet-európai fővárossal.”⁴⁴ A szövetség katonai vezetői közti kontaktus erősítésével építeni kívánták az egymás iránti bizalmat és közösségi érzést. A célok között szerepelt továbbá a civil ellenőrzés elősegítése a Varsói Szerződés haderői felett.⁴⁵ Ennek gyakorlati megvalósításaként közvetlen viszony létesült az illetékes NATO-szervek és a közép- és kelet-európai országok vezérkarai között. A térség politikai és katonai elitjeinek „euroatlanti” szocializálása érdekében 1991 októberétől képzési tanfolyamokat szerveztek a régió tisztjeinek.⁴⁶ Így 1991 őszén speciális kurzusokon vehettek részt a NATO Védelmi Kollégiumában Rómában és a Szövetséges Hatalmak Európai Főparancsnokságának (Supreme Headquarters Allied Powers Europe, SHAPE) Iskolájában Oberammergauban.⁴⁷

Hans-Dietrich Genscher német és James Baker amerikai külügyminiszter javaslatára 1991. december 20-án létrehozták az Észak-atlanti Együttműködési Tanácsot (North Atlantic Coordinating Council, NACC), hogy erősítsék a kooperációt a szovjet blokk korábbi tagállamaival, létrehozva „az érintkezés hálózatait” a védelmi

40 Zorgbibe, 2002. 191–192. *Final Communiqué*, 1992a; *Final Communiqué*, 1992b. A NATO és az ENSZ hidegháború utáni viszonyáról történelmi távlatban: Gardner, 2001.

41 Kaplan, 2004. 116. Lásd még: Spohr, 2012. 53.

42 Schake, 2001. 30.

43 *Manuel de l'OTAN*, 1999. 37.

44 Declaration on a Transformed North Atlantic Alliance, 1990. A londoni csúcstalálkozó szó szerinti jegyzőkönyvét (C-VR(90)36) kiadták: *1990 Summit*.

45 Schake, 2001. 31.

46 Zorgbibe, 2002. 189.

47 Risso, 2014. 151. Hivatkozik Wörner már említett cikkére: Wörner, 1991.

politika minden vonatkozásának megtárgyalására. Oroszországgal is szoros kapcsolatok kialakítására törekedtek, már csak a nukleáris fegyverek esetleges illetéktelen kezekbe kerüléséből fakadó veszély miatt is.⁴⁸ Az intézmény megalapításával a „Vancouvertól Vlagyivosztokig” tartó „euroatlanti közösség” Baker számára kedves koncepcióját kívánták megvalósítani.⁴⁹ Moszkva immár beletörődött, hogy az amerikai haderő Európában marad, Washington pedig elfogadta, hogy biztonsági koncepcióját Oroszországot is bevonva szélesíti ki.⁵⁰ 1992. április 1-jén zajlott le az Együttműködési Tanácsban részt vevő országok védelmi minisztereinek első tanácskozása, április 10-én pedig vezérkari főnökeik megalapították annak Katonai Bizottságát. A NACC olyan gyakorlati kérdések kezelésében is részt vett, mint az orosz városok élelmiszersegélyezése. 1992. december 18-i ülésén még a tádzsikisztáni polgárháborúval is foglalkozott.⁵¹ A NACC hatékony működését azonban behatárolta, hogy kizárólag konzultatív fórum volt döntési jogkör nélkül, magas volt a résztvevők száma, a szovjet, majd orosz részvétel miatt pedig nem lehetett érdemben megvitatni a moszkvai visszarendeződéstől való térségbeli aggodalmakat.⁵²

A NATO keleti irányú politikai kapcsolatépítésének első jelentős eseménye Eduard Sevardnadze szovjet külügyminiszter látogatása volt a brüsszeli NATO-központban 1989. december 19-én. Fogadásával a szövetség kifejezte, hogy központi szerepet kíván játszani a Kelet-Európában zajló változások támogatásában.⁵³ Az Észak-atlanti Tanács 1990. július 5–6-án Londonban tartott csúcsertekezletén a Szovjetunió, valamint Közép- és Kelet-Európa vezetői egyértelmű meghívást kaptak, hogy „jöjjenek el a NATO-ba, de ne csak látogatásra, hanem tartsanak fenn rendszeres diplomáciai kapcsolatot a NATO-val. Ez lehetővé teszi, hogy megosszuk velük gondolatainkat és szándékainkat a változás ezen történelmi szakaszában.”⁵⁴ Maga Wörner 1990. júliusban Moszkvába ment, de az elkövetkező hónapokban járt Prágában, Varsóban és Budapesten is. A NATO-központ pedig számos magas rangú kelet-európai politikust fogadott,⁵⁵ előbb általában külügy- és védelmi minisztereket, majd állam- és kormányfőket, köztük Vacláv Havelt és Lech Wałęsát. 1990. júniusban Jeszenszky Géza magyar külügyminiszter, júliusban és 1991. októberben pedig Antall József miniszterelnök, míg 1990. októberben Für Lajos honvédelmi miniszter tett látogatást a NATO főhadiszállásán.⁵⁶ A szövetség információs részlege nagy súlyt helyezett e látogatások médiahatására.⁵⁷ A NATO Politikai Bizottsága

48 Kaplan, 2004. 115–116. Lásd még: Schake, 2001. 35–36.

49 Zorgbibe, 2002. 190.

50 Soutou, 2001. 715.

51 Zorgbibe, 2002. 190.

52 Valki, 2001. 389.

53 Risso, 2014. 141.

54 *Declaration on a Transformed North Atlantic Alliance*, 1990. A dokumentum egyes részletei, így az idézett 7. pont megjelent magyarul: *A NATO-tag Magyarország*, 1999. 148.

55 Risso, 2014. 141.

56 A kelet-európai vezetőknek a NATO-központban 1989. december és 1991. december között tett látogatásainak kronológiájáról lásd: *Manuel de l'OTAN*, 1999. 34–48.

57 Risso, 2014. 141. Így történt ez Jeszenszky Géza 1990. június 29-i NATO-központban tett látogatása idején is, amelynek során a tárgyalások után a magyar külügyminiszter és a NATO főtitkára közös sajtóertekezletet tartott, majd exkluzív interjút adtak magyar és belga újságíróknak. MNL OL Külügyminisz-

a Varsói Szerződés több korábbi tagállamában is megfordult, és tanácsokat adott az éppen zajló politikai változások kapcsán.⁵⁸ Ugyancsak a kelet-európai térséggel való kapcsolatok bővítését és elmélyítését szolgálta, hogy a szervezet által 1990. júniusban 1990–1991-re meghirdetett 70 ösztöndíjból 55-öt a tagországok jelöltjei mellett a közép- és kelet-európai országok pályázói is megkaphattak a demokratikus intézmények működésének tanulmányozására.⁵⁹ A NATO Információs és Sajtóhivatala számos szemináriumot szervezett az európai biztonság jövőjéről, amelyre meghívást kaptak a közép- és kelet-európai országok döntéshozói és kormánytisztviselői is.⁶⁰

A felbomló szovjet blokk országai közül az 1990. októberben az NSZK-val egyesülő egykori keletnémet területek a NATO részéről különleges elbánásban részesültek. Az újraegyesült német állam teljes jogú NATO-tagságát a Szovjetunió hosszadalmas tárgyalások után elfogadta, ami a korabeli európai biztonsági rendszer egyik legfontosabb pillére volt. Az erre vonatkozó amerikai követelés teljesítését Bush elnök már az 1989 decemberében Brüsszelben tartott NATO-csúcsértekezleten a német egyesítés egyik alapfeltételének nevezte.⁶¹ A NATO intézményrendszere maga is előmozdította az egyesülési folyamatot, amikor az 1990. júliusi, Londonban tartott NATO-csúcstalálkozó zárónyilatkozata javasolta a Varsói Szerződés tagállamainak, hogy küldjék el képviselőiket az atlanti szövetséghez, és tegyenek kölcsönös megneemtámadási nyilatkozatot; amikor meghívta Gorbacsovot a NATO Tanács ülésére; és kifejezte a szövetség készségét, hogy stratégiáját még inkább védelmi jellegűvé alakítja. Ezek a gesztusok elősegítették, hogy Gorbacsov az amerikai feltételek szerint fogadja el a német egyesítést, és elfogadtassa azt belső ellenzékével is.⁶² A hidegháború több mint négy évtizedén át függőben lévő német egyesítés gyakorlati megvalósítása – a számos felmerülő megoldási variáns közül – végül, Mary Elise Sarotte kifejezésével élve, az „előre gyártott modell” szerint ment végbe, vagyis a Nyugaton, illetve az NSZK-ban már létező minták és eszközök átvétele alapján. Az Egyesült Államok és az NSZK által sikerrel támogatott képlet azzal az előnnyel járt, hogy a már meglévő struktúrák (a NATO, az Európai Közösségek, illetve a nyugati német állam intézményeinek) átültetése révén egyszerűbbé tette az átmenetet. Később hasonló jelenségnek lehetünk tanúi Kelet-Közép-Európa többi állama esetében is.⁶³ A nyugati

térium, 001822/3/1990, VI-L//NATO. Jelentés a Minisztertanácsnak Dr. Jeszenszky Géza külügyminiszter és Manfred Wörner NATO-főtitkár és Peter Corterier, az Észak-atlanti Közgyűlés főtitkára közötti megbeszélésekről (1990. július 5.). Forrás: *Iratok az Antall-kormány külpolitikájához*, 2015. 352.

58 Risso, 2014. 141.

59 *Manuel de l'OTAN*, 1999. 37.

60 Risso, 2014. 151.

61 Soutou, 2001. 716. Az úgynevezett „kettő plusz négy” tárgyalásról lásd még: Westad, 2017. 605–607.

62 Uo. 723.

63 Sarotte, 2009. 7–8., 201. A szerző az „előre gyártott modellen” kívül rendezési lehetőségként megemlíti még a szovjet „restaurációs modellt” (az 1945-ös négyhatalmi megszállás), a Kohl-féle „újjaélesztési modellt” (a német államok konföderációjának adaptált újrahasonosítása), valamint a Gorbacsov által kigondolt „multinacionális heroikus modellt” (a „közös európai ház” koncepciója). Az utóbbi eredetéről és kibontakozásáról lásd: Savranskaya, 2011. 18–22.

minták átplántálását megkönnyítette, hogy a térség népei általában követendő példaként tekintettek a Nyugatra.⁶⁴

A NATO keleti kiterjesztésével kapcsolatban David J. Rösch arra hívta fel a figyelmet, hogy új államok felvételének koncepciója már az Észak-atlanti Szerződés 10. cikkelyében is szerepel:⁶⁵ „A Felek egyhangú megegyezéssel a szerződéshez való csatlakozásra hívhatnak meg minden más európai államot, amely képes arra, hogy elősegítse a szerződés elveinek továbbfejlesztését és hozzájáruljon az észak-atlanti térség biztonságához.”⁶⁶

Noha 1989–1991-ben hivatalos fórumokon nem történt említés a NATO további keleti bővítéséről, az újabb kutatások arra utalnak, hogy a kulisszák mögött intenzív egyeztetés folyt a kérdésről.⁶⁷ A viták során a NATO illetékesei arra a meggyőződésre jutottak, hogy a szövetségnek érdekében áll, hogy a szomszédságában béke, biztonság és „jó kormányzás” legyen.⁶⁸ Borhi László Mark Palmer egykori budapesti amerikai nagykövettel készített interjúja szerint William Odom, a National Security Agency elnevezésű amerikai hírszerző szervezet korábbi igazgatója már 1990-ben kampányolt a kelet-európai országok NATO-tagsága érdekében.⁶⁹ Brent Scowcroft amerikai nemzetbiztonsági tanácsadó pedig még a Varsói Szerződés 1991. júliusi végleges feloszlása előtt azt javasolta, hogy a NATO inkább külön tárgyaljon a kelet-európai szövetség egyes tagállamaival, amivel – Philip David Zelikow, a Nemzetbiztonsági Tanács egykori tagja állítása szerint – megelőlegezték a NATO későbbi megnyílását Közép- és Kelet-Európa államai előtt.⁷⁰ Ronald D. Asmus európai ügyekért felelős egykori amerikai külügyi államtitkár-helyettes úgy vélte, hogy a szövetség keleti bővítésének gondolata eredetileg a volt szovjet zóna egykori ellenzékieitől származott, akik a kommunizmus bukását követően diplomaták és vezető politikusok lettek. Számukra ez „a kommunizmus elleni küzdelmük logikus folytatása volt, a szabadságért, a demokráciáért és a nemzeti függetlenségért vívott harcuk betetőzése”.⁷¹

64 Bottoni, 2014. A térség népeinek, főként a magyaroknak a nyugat-európai modell átvételéhez való korabeli hozzáállásáról lásd: Balázs, 2014. Magyarországon már a reformkommunista vezetés is hajlott a NATO-val való kapcsolatok erősítésére. 1988. novemberben Horn Gyula külügyi államtitkár Hamburgban részt vett az Észak-atlanti Közgyűlés Politikai Bizottságának ülésén. 1990. februárban a Magyar Politikatudományi Társaság által rendezett vitanapon pedig, immár külügyminiszterként felvetette annak lehetőségét, hogy Magyarország a NATO politikai szervezetének tagja legyen. Lásd: Pietsch, 1998. 10–11., 61–64. Csizmadia Ervin kimutatta, hogy a Kádár-rendszerben már az 1970-es évektől számos értelmiségi csoport Nyugat-Európát tekintette alapvető viszonyítási pontjának. Lásd: Csizmadia, 2001.

65 Rösch, 2016. 60.

66 *Az Észak-atlanti Szerződés*, 1949.

67 Lásd: Spohr, 2012. Idézi Risso, 2014. 143.

68 Risso, 2014. 151. Lásd: *The Situation in the Soviet Union*, 1991. A NATO keleti bővítéséről lásd: Asmus, 2002 (magyarul: Asmus, 2003); valamint Grayson, 1999. A magyar vonatkozásokról: Pietsch, 1998; Valki, 2001; Valki, 2002; Jeszenszky, 2016a (bővebb angol változat: Jeszenszky, 2016b); Jeszenszky, 2019; Szenes-Siposné, 2019.

69 Borhi, 2015. 470.

70 Sarotte, 2009. 174.

71 Asmus, 2002. xxvi.

Ugyanakkor a térség kormányzó politikusaiban is felmerült az igény, hogy a katonailag még mindig jelen lévő, bár gyengülő Szovjetunióval szemben a nyugati szövetség szükség esetén nyújtson védelmet. Jeszenszky Géza külügyminiszter visszaemlékezése szerint már az 1990 júniusában, a NATO-központban tett látogatása idején négyszemközti beszélgetés során tudatta Wörner főtitkárral, hogy Magyarország hosszú távú célja a NATO-tagság.⁷² Antall József miniszterelnök pedig júliusban az Észak-atlanti Tanács ülésén kifejtette: „Rendkívül fontosnak tartjuk azt, hogy az agresszióval szemben, a külső határok megsértésével szemben a NATO érezze kötelességének a fellépést. (...) Számunkra a NATO Európa stabilitásának záloga (...), hathatós biztonsági szervezetnek a NATO-t tekintjük.”⁷³ Az a tény, hogy a térség politikusai és szakértői számára általában indoklásra sem szoruló evidenciának számított országuk NATO-tagságának igénylése, Valki László szerint elsősorban Közép- és Kelet-Európa elitjeinek „bizonytalan közérzetével” magyarázható, ami főként a 20. században átélt történelmi traumákból táplálkozik.⁷⁴

A hidegháborús európai status quo jelentős megváltozására és a nyugati katonai szövetségnek az egykori szovjet blokk területére vonatkozó növekvő szerepvállalására utal, hogy a szövetség illetékes fórumai több alkalommal erőteljes nyilatkozatokat tettek szovjet belpolitikát érintő, de nemzetközi következményekkel is járó kérdésekről. Így 1991. január 11-én a NATO nyomtatékosan felszólította a szovjet kormányt, hogy ne alkalmazzon erőszakot és megfélemlítést a balti államokban.⁷⁵ Augusztus 21-én pedig, a Gorbacsov elleni sikertelen puccskísérlet idején a NATO Tanács külügyminiszteri ülése Brüsszelben világosan értésre adta, hogy saját tagjainak biztonsága „elválaszthatatlan Európa többi államának biztonságától, különös tekintettel a születő demokráciákra. Elvárjuk, hogy a Szovjetunió tartsa tiszteletben Európa összes államának integritását és biztonságát.”⁷⁶

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

AMAE

Archives du Ministère des Affaires étrangères (La Courneuve)

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

NATO Archives (Brüsszel)

A szerző interjúja Jeszenszky Gézával: Budapest, 2018. augusztus 27.

⁷² A szerző interjúja Jeszenszky Gézával: Budapest, 2018. augusztus 27.

⁷³ Valki, 2001. 387–388. A szerző idézi: *Különleges elbánást a „Visegrádiaknak”,* 1990. Lásd még: Valki, 2002. 464., 483.

⁷⁴ Valki, 1997. 159.

⁷⁵ *Manuel de l’OTAN*, 1999. 42.

⁷⁶ *The Situation in the Soviet Union*, 1991. Idézi: Risso, 2014. 143. A moszkvai puccs idején Wörner főtitkár telefonon biztosította a NATO támogatásáról Jeszenszky Géza magyar külügyminisztert. Lásd: Jeszenszky, 2002. 172.

2. Kiadott források és szakirodalom

1990 Summit

1990 *Summit: a Turning Point in 'East-West' Relations*. Verbatim Record of the NATO London Summit, 1990. https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_116133.htm?selectedLocale=en (letöltés: 2019. április 16.).

A History of NATO

2001 *A History of NATO. The First Fifty Years*. Ed.: Schmidt, Gustav. 3 volumes. New York, 2001.

A NATO-tag Magyarország

1999 *A NATO-tag Magyarország*. Szerk.: Joó Rudolf. Bp., 1999.

A View from Brussels

2019 *A View from Brussels. Secret NATO Reports about the East European Transition, 1988–1991*. Edited, compiled, and introductory study by Gusztáv D. Kecskés. Bp., 2019.

Asmus

2002 Asmus, Ronald D.: *Opening NATO's Door: How the Alliance Remade Itself for a New Era*. New York, 2002.

2003 Asmus, Ronald D.: *A NATO kapunyitása. Az új korszak és a szervezet átalakítása*. Bp., 2003.

Az Észak-atlanti Szerződés

1949 *Az Észak-atlanti Szerződés, 1949. április 4.* https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm?blnSublanguage=true&selectedLocale=hu&submit.x=15&submit.y=3 (letöltés: 2018. július 31.).

Balázs

2014 Balázs Péter: Közeledés vagy távolodás? In: *Közgazdasági Szemle*, 61. (2014) 4. sz. 350–362.

Békés

2012 Békés Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika az enyhülés időszakában, 1953–1991*. [Akadémiai doktori értekezés.] Bp., 2012.

2019 Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991*. Bp., 2019.

Borhi

2015 Borhi László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. Bp., 2015.

Bottoni

2014 Bottoni, Stefano: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Bp., 2014.

Bozo

2001 Bozo, Frédéric: *Defense versus Security? Reflections on the Past and Present of the „Future Tasks” of the Alliance (1949–1999)*. In: *A History of NATO. The First Fifty Years*. Ed.: Schmidt, Gustav. New York, 2001. Vol. 2. 65–80.

Britain in the NATO

2009 *Britain in the NATO. The First Six Decades*. London, [2009]. (Foreign and Commonwealth Office Historians, History Note, Issue 18.)

Brüsszelből tekintve

2018 *Brüsszelből tekintve. Titkos NATO-jelentések az átalakuló Kelet-Európáról, 1988–1991.* Szerk., a bevezető tanulmányt írta, a dokumentumokat francia és angol nyelvről fordította és közli Kecskés D. Gusztáv. Bp., 2018.

Clarke

1993–1994 Clarke, Jonathan: Replacing NATO. In: *Foreign Policy*, n° 93. (1993–1994) Winter, 22–40. DOI: 10.2307/1149018.

Csizmadia

2001 Csizmadia Ervin: *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról.* Bp., 2001.

Declaration on a Transformed North Atlantic Alliance

1990 *Declaration on a Transformed North Atlantic Alliance.* Issued by the Heads of State and Government Participating in the Meeting of the North Atlantic Council („The London Declaration”). London, 1990. július 6. (https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_23693.htm, letöltés: 2018. július 28.)

Díez de Velasco Vallejo

2002 Díez de Velasco Vallejo, Manuel: *Les organisations internationales.* Paris, 2002.

Encyclopedia of NATO

Encyclopedia of NATO Topics. Background Information on the Alliance, Its Policies, Activities and Structures. <https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics.htm> (letöltés: 2018. július 31.).

Final Communiqué

1991 *Final Communiqué.* Chairman: Manfred Wörner, North Atlantic Council, Copenhagen, Denmark, 6–7 June 1991. <https://www.nato.int/docu/comm/49-95/c910607a.htm> (letöltés: 2019. április 8.).

1992a *Final Communiqué.* North Atlantic Council (Foreign Ministers), Oslo, Norway, June 4, 1992. <https://www.nato.int/docu/comm/49-95/c920604a.htm> (letöltés: 2019. augusztus 4.).

1992b *Final Communiqué.* North Atlantic Council (Foreign Ministers), Brussels, Belgium, 17 December 1992. https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_23972.htm (letöltés: 2019. április 8.).

Garadnai

2019 Garadnai Zoltán: François Mitterrand elnök kelet-közép-európai útjai (1988–1991). In: *Múltunk*, 64. (2019) 3. sz. 64–96.

Garadnai-Schreiber

2008 Garadnai Zoltán – Schreiber, Thomas: A magyarországi rendszerváltozás a Quai d’Orsay szemével. In: *Külügyi Szemle*, 7. (2008) nyár. 129–149.

Gardner

2001 Gardner, Hall: NATO and the UN: The Contemporary Relevance of the 1949 North Atlantic Treaty. In: *A History of NATO. The First Fifty Years.* Ed.: Schmidt, Gustav. New York, 2001. Vol. 1. 39–55.

Gazdag

1997 Gazdag Ferenc: Az első negyven év. A NATO 1949–1989 között. In: *Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok.* Szerk.: Dunay Pál – Tálás Péter. Bp., 1997. 21–55.

Grant

2001 Grant, Robert P.: Sustaining the US Commitment to NATO. In: *A History of NATO. The First Fifty Years.* Ed.: Schmidt, Gustav. New York, 2001. Vol. 2. 43–61.

Grayson

1999 Grayson, George Wallace: *Strange Bedfellows. NATO Marches East*. Lanham, 1999.

Harmel-jelentés

1997 A Szövetség jövőbeli feladatai (Harmel-jelentés), 1967. december 14. In: *Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerk.: Dunay Pál – Tálás Péter. Bp., 1997. 363–366.

Hendrickson

2006 Hendrickson, Ryan C.: *Diplomacy and War at NATO. The Secretary General and Military Action after the Cold War*. Columbia–London, 2006.

Horváth

2016 Horváth, Miklós: The Restoration of Hungary's Sovereignty. The Withdrawal of Soviet Troops and the Contribution of Hungary to the Dissolution of the Warsaw Pact. In: *Once Again Sovereignty. Studies from the History of Hungary after 1945*. Ed.: Horváth, Miklós. Bp., 2016. 189–223.

Iratok az Antall-kormány külpolitikájához

2015 *Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához (1990. május–1990. december)*. I. köt. Szerk.: Sáringer János. Bp., 2015.

Jeszenszky

2002 Jeszenszky Géza: A magyar külpolitika fő irányai a század utolsó évtizedében. In: *Magyarország helye a 20. századi Európában. Tanulmányok*. Szerk.: Pritz Pál. Bp., 2002. 169–183.

2016a Jeszenszky Géza: Utunk a NATO-ba. In: *25 éve szabadon Közép-Európában. Gazdaság, politika, jog*. Szerk.: Simon János. Bp., 2016. 322–340.

2016b Jeszenszky, Géza: Hungary's Road to NATO (1989–1999). In: *Central European Political Science Review*, 17. (2016) 63. sz. 97–126.

2019 Jeszenszky, Géza: NATO Enlargement: Anchor in a Safe Harbor (Chapter 5). In: *Open Door. NATO and Euro-Atlantic Security after the Cold War*. Eds.: Hamilton, Daniel S. – Spohr, Kristina. Washington, 2019. 117–149.

Kaplan

2004 Kaplan, Lawrence S.: *NATO Divided, NATO United. The Evolution of an Alliance*. Westport (Connecticut, USA)–London, 2004.

Különleges elbánást a „Visegrádiaknak”

1990 Különleges elbánást a „Visegrádiaknak”. Antall József a NATO-nál. In: *Népszabadság*, 1990. október 29. 3.

Magyar

1997 Magyar István: A NATO katonai struktúrája. In: *Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerk.: Dunay Pál – Tálás Péter. Bp., 1997. 57–90.

Magyar–francia kapcsolatok

2013 *Magyar–francia kapcsolatok, 1945–1990. Források*. Szerk.: Kecskés D. Gusztáv. Bp., 2013.

Manuel de l'OTAN

1999 *Manuel de l'OTAN. Chronologie*. Volume accompagnant l'édition du 50e anniversaire du Manuel de l'OTAN. Bruxelles, 1999.

NATO Kézikönyv

1993 *NATO Kézikönyv*. Kiadó: Gazdag Ferenc. Budapest–Brussels, 1993.

Nem ez a kérdés van ma napirenden

1990 Nem ez a kérdés van ma napirenden. Óvatos NATO-reagálás a Horn-nyilatkozatra. In: *Népszabadság*, 1990. február 22. 1., 3.

Open Door

2019 *Open Door. NATO and Euro-Atlantic Security after the Cold War*. Eds.: Hamilton, Daniel S. – Spohr, Kristina. Washington, 2019.

Pietsch

1998 Pietsch Lajos: *Magyarország és a NATO. Esszé, dokumentumok, kronológia*. Bp., 1998. (Euroatlanti Könyvtár, I.)

Risso

2014 Risso, Linda: *Propaganda and Intelligence in the Cold War. The NATO Information Service*. London–New York, 2014. (Studies in Intelligence.)

Rösch

2016 Rösch, David J.: *The Kids Are Alright: Neorealism and U.S. NATO Policy after the Cold War*. [Inauguráldissertation.] Heidelberg, 2016.

Sarotte

2009 Sarotte, Mary Elise: *1989: The Struggle to Create Post-Cold War Europe*. Princeton–Oxford, 2009.

Savranskaya

2011 Savranskaya, Svetlana: The Logic of 1989: The Soviet Peaceful Withdrawal from Eastern Europe. In: *Masterpieces of History. The Peaceful End of the Cold War in Europe, 1989*. Eds: Savranskaya, Svetlana – Blanton, Thomas – Zubok, Vladislav. Bp.–New York, 2011. 1–47.

Schake

2001 Schake, Kori: Adapting NATO after the Cold War. In: *A History of NATO. The First Fifty Years*. Ed.: Schmidt, Gustav. New York, 2001. Vol. 2. 29–42.

Soutou

2001 Soutou, Georges-Henri: *La guerre de Cinquante Ans. Le conflit Est-Ouest, 1943–1990*. Paris, 2001.

Spohr

2012 Spohr, Kristina: Precluded or Precedent-Setting? The „NATO Enlargement Question” in the Triangular Bonn–Washington–Moscow Diplomacy of 1990–1991. In: *Journal of Cold War Studies*, 14. (2012) 4. sz. 4–54. DOI: https://doi.org/10.1162/JCWS_a_00275.

Szemerényi

1997 Szemerényi Réka: Az átalakuló NATO. In: *Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerk.: Dunay Pál – Tálás Péter. Bp., 1997. 91–140.

Szenes–Siposné

2019 Szenes Zoltán – Siposné Kecskeméthy Klára: *NATO 4.0 és Magyarország. 20 év tagság. 30 év együttműködés. NATO 4.0 and Hungary. 20 Years of Membership. 30 Years of Co-operation*. Bp., 2019.

The Alliance’s New Strategic Concept

1991 *The Alliance’s New Strategic Concept*. Agreed by the Heads of State and Government participating in the Meeting of the North Atlantic Council, 7 November 1991 – 8 November 1991. https://www.nato.int/cps/em/natohq/official_texts_23847.htm (letöltés: 2018. szeptember 23.).

The Atlantic Pact Forty Years Later

1991 *The Atlantic Pact Forty Years Later. A Historical Reappraisal*. Ed.: Di Nolfo, Ennio. Berlin–New York, 1991.

„The Harmel Report”

1967 *The Future Tasks of the Alliance, Report of the Council – „The Harmel Report”*. 13–14 December 1967. https://www.nato.int/cps/ra/natohq/official_texts_26700.htm (letöltés: 2018. augusztus 26.).

The North Atlantic Treaty Organisation

1989 *The North Atlantic Treaty Organisation. Facts and Figures*. Published by the NATO Information Service. Brussels, 1989.

The Situation in the Soviet Union

1991 *The Situation in the Soviet Union, 1991*. Declaration of the NATO Council (foreign ministers), August 21, 1991. https://www.nato.int/cps/en/SID-6B3C72DA-5190D130/natolive/official_texts_23855.htm (letöltés: 2020. január 15.).

Valki

1997 Valki László: Érvék és ellenérvék. In: *Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerk.: Dunay Pál – Tálás Péter. Bp., 1997. 159–192.

1999 Bancroft-Cooke, Nicholas – Coene, Frederic – Ramon-Laca, de, Jesus – Arveds Trapans, Jan – Valki László: *A NATO. Történet, szervezet, stratégia, bővítés*. Szerk.: Valki László. Bp., 1999.

2001 Valki László: A NATO-tagság. In: *A magyar forradalom eszméi. Eltírásuk és győzelmük*. Szerk.: Király Béla – Congdon, Lee W. Bp., 2001. 385–404.

2002 Valki, László: Hungary’s Membership of NATO. In: *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious 1956–1999*. Eds.: Congdon, Lee W. – Király, Béla K. Boulder (Colorado) – Highland Lakes (New Jersey), 2002. 461–484. (East European Monographs, 619.)

Westad

2017 Westad, Odd Arne: *The Cold War. A World History*. New York, 2017.

Wörner

1991 Wörner, Manfred: NATO Transformed: The Significance of the Rome Summit. In: *NATO Review*, 39. (1991) 6. sz. 3–8. NATO On-line library: <https://www.nato.int/docu/review/1991/9106-1.htm> (letöltés: 2018. augusztus 29.).

Zorgbibe

2002 Zorgbibe, Charles: *Histoire de l’OTAN*. Bruxelles, 2002.

GUSZTÁV D. KECSKÉS

NATO AND EASTERN EUROPE, 1988–1992

SITUATION AND ACTIVITIES OF NATO: TRANSFORMATION AND CONTINUITY

Thirty years ago, decisions were taken that fundamentally determined the geopolitical situation of today’s Europe. NATO still exists and American troops continue to be stationed on our continent. The study, based on international and Hungarian literature, and documents already available in the NATO Archives, the French Foreign Ministry Archives and the National Archives of Hungary, illustrates how the 1989–1991 Eastern European regime change affected the North Atlantic Alliance, and thus the current security situation in Europe.

Celebrating its 40th anniversary in 1989, the alliance faced many challenges. The turbulent transformation of Eastern Europe and Eastern–Western relations is particularly significant. Thus, the North Atlantic Alliance’s eastern security environment has changed radically. The rival military alliance, the Warsaw Pact, gradually eroded and then dissolved in July 1991. By the end of the year, the Soviet Union itself had disintegrated. However, NATO security experts have identified new threats as well as changes that are favourable to them. They feared the destabilization of an unmoved Eastern European region for decades: nationalism suppressed by the Soviet rule until then, social upheavals triggered mass movements, and sharp conflicts began to emerge between individual states in the region.

As a first step in the transformation of the Alliance, the doctrine of the use of military force and military tools changed radically. Crisis prevention and crisis management have become NATO’s new mission. Opening up to Eastern Europe was also an important element of the transformation. Intensive networking has begun in the military and political spheres towards the region.